

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Stalotomterna, samerna och Hålogalands stormän : svar på Anders
Wepsäläinens replik

Holm, Olof

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2016_201

Fornvännen 2016(111):3 s. 201-204

Ingår i samlraa.se

Stalotomterna, samerna och Hålogalands stormän. Svar på Anders Wepsäläinens replik

Anders Wepsäläinen hävdar att vikingatidens stalotomter som fornlämningar är »praktiskt taget identiska» med samtida torvhusgrunder på bland annat Island. Han skriver också att stalotomterna »företer alla tecken på att ha varit torvhus i en nordisk tradition». Men Wepsäläinen förbiser då att i en stalotomt är härden typiskt orienterad på tvären i förhållande till tomtningens längdriktning och centralt i densamma (Liedgren & Bergman 2009, s. 15). Undersökta eldstadsförsedda torvhusgrunder på Island från vikingatiden ser inte ut så. I huvudbyggnader på gårdar är härden orienterad längs husets längdaxel (Milek 2007, fig. 3,2–6). I mindre grophus (fisl. *jarðhús*), med nedsänkta golv, vilka ofta hittas i huvudbyggnadernas närhet och ibland ensligt i utmarken, är eldstaden inrättad som en hård eller ugn mot en vägg eller i ett hörn (Milek 2012). För övrigt är huvudbyggnaderna större eller mycket större än stalotomterna och grophusen som regel mer rektangulära i formen än stalotomterna. Det finns därför, så vitt jag kan se, ingen grund för Wepsäläinens ovan citerade påståenden.

Att härden är tvärställd och placerad i mitten utgör i stället, menar jag, ett starkt stöd för Lars Liedgrens och Ingela Bergmans tolkning av stalotomterna som lämningar efter fasta kåtor med förhållandevis flacka tak, anpassade för att stå emot hårt väder vintertid. Dessa var byggda av bågstänger, resvirke och näver, med nedsänkt golv och vall runt om för att öka takhöjden (Liedgren & Bergman 2009). I en kåta byggd i bågstångskonstruktion sitter grytåsen, som förbinder de båda bågstångsparen högst upp, på tvären i förhållande till kåtans längdriktning (Mulk 1994, s. 137 f). I en kåta på en stalotomt skulle

således grytåsen hamna ovanför och i linje med den tvärställda härden, varvid ingången skulle leda in mot härdens ena kortsida. Detta ger största möjliga utrymme i kåtan på ömse långsidor av härden och även möjlighet att lätt kunna hänga upp saker i grytåsen på tork eller för uppvärmning över härden.¹

Ett stöd för denna tolkning är också att det erforderliga byggmaterialet – björkvirke och näver – har funnits lokalt. Wepsäläinens tolkning, att väggarna bestått av »torvblock» som staplats på varandra och som bestått av »så gott som enbart» organiskt material, motsägs av att sådant material på många stalotomtslokaler inte finns lokalt. Visserligen går det att hitta exempel på större myrar med torvbildning intill stalotomter (t.ex. några som Rolf Kjellström undersökte norr om Mávasjávrré, Kjellström 1983), men generellt sett är torvmossor inte så vanliga i fjällen (jfr kartor i Sohlberg 1990, s. 32 f och Fredén 1994, s. 118 f).

Wepsäläinen menar vidare att de av mig framförda exemplen på ohistoriska förklaringar av fornlämningar i folktradition skulle vara irrelevanta i sammanhanget, eftersom de inte var hämtade från »skriftlösa folk». Men jag tror att Wepsäläinen misstar sig om han räknar med att exemplen ifråga skulle vara påverkade av skrivna dokument eller tryckta böcker. Både Gotland och Hälsingland var i hög grad muntliga samhällen under nästan hela perioden från det att järnålderns stengrundshus var i bruk till det att lämningarna efter desamma på 1600-talet beskrevs som *kämpgravar* respektive *kyrkiogrundewalar* o.d. i traditionsuppteckningar (Ranns. 1:1, s. 202, 203; 2:1, s. 307, 308, 311 m.fl.; jfr Liedgren 1994, s. 15–18; Bau-dou 1995, s. 158 f).

¹ Liedgren har muntligen meddelat att han i efterhand har reviderat sin uppfattning rörande en detalj i det rekonstruktionsförslag som illustreras i Liedgren & Bergman 2009, fig. 10–11 och även i Liedgren & Östlund 2011, fig. 6. Det gäller lutningen på de båda bågstångsparen. Experiment har visat att konstruktionen får större stabilitet när dessa är lutade utåt (såsom i etnografiskt kända bågstångskåtor från nyare tid) i stället för inåt. Konstruktionen klarar då den snedbelastning som kan uppstå om våren när snön töat bort på sydsidan av kåtan men ligger kvar och tynger på nordsidan.

När traditioner om stalotomter upptecknades på sydsamiskt område under 1900-talet gavs många förklaringar. Det som i dag i antikvarisk praxis betecknas som stalotomter kallades då än gravar, än husgrunder och förknippades än med *staaloe* ›stalo›, än med *jeahna* ›jätte› (jfr kartan hos Kjellström 1976, s. 167 och Fjellström 1985, s. 398–402). Detta vittnar ju tydligt om att den tidens sydsamer hade förlorat kontakten med det byggnadsskick som givit upphov till stalotomterna och som då låg bortåt 30 generationer bakåt i tiden. Det är därför knappast historievetenskapligt försvarbart att använda sådana sentida folkliga förklaringar som källor till vikingatidens verklighet. I sammanhanget vill jag dock ändå nämna att i Arjeplogstrakten, på nordsamiskt område, kallades stalotomter för *ednamisgoahte* ›jordkåtor› (L.-E. Ruong f. 1927, cit. hos Mulk 1994, s. 36 f). Detta är en saklig beteckning, analog med exempelvis fornisländskans ovannämnda *jarðhús*. Såvitt jag kan bedöma skulle den kunna vara gammal.

I tre intensivundersökta områden med stalotomter i Arjeplogsfjällen har registrerats totalt 66 stalotomter och flera hundra härdar (av olika åldrar), medan inte en enda fångstgrop har påträffats (Bergman et al. 2013, s. 30–33, fig. 3). Detta talar emot att vildrensjakt skulle ha varit huvudnäringen för dem som var bosatta eller vistades här – i alla fall vildrensjakt bedriven med gropar i närområdena. Ändå kan fjällrenen antas ha utgjort en viktig lokaliseringsfaktor för denna bebyggelse; inga andra matresurser kan ha stått lika rikligt till buds i denna miljö. Flera forskare har därför argumenterat för att stalotomternas människor bedrivit renskötsel i en eller annan form (Aronsson 1993; Storli 1993; 1994; Bergman et al. 2008; Bergman et al. 2013; för en del kritiska anmärkningar häremot se Sommerseth 2009, kap. 8).

Pollenanalyser i nyssnämnda områden har påvisat dramatiska vegetationsförändringar under den tid då stalotomterna var bebyggda. I början var alla stalotomtslokaler omgivna av fjällbjörkskog. Ganska snart glesades emellertid björkskogen ut, marken blev torrare under sommaren, växter som underlättade kvävefixering trängdes undan och betingelserna för fjällbjörken att återväxa försämrades. Den känsliga björkskogen försvann till slut helt, resulterande i ett öppet hed-

landskap. I ett av de undersökta områdena, dalen Adámvallda (Adamvalta), finns än i dag inget fjällbjörkskogsbestånd närmare än 5 km från stalotomtslokalerna (Karlsson et al. 2007; Bergman et al. 2013, s. 33 f m. ref.; Östlund et al. 2015).

Avskogningen vittnar om ett mycket omfattande och ekologiskt ohållbart uttag av brännved för uppvärmning, matlagning och torkning av kläder med mera i kåtorna på stalotomterna. Beräkningar av avskogningshastighet och vedåtgång för uppvärmning enligt olika modeller tyder på att eldning under vintern var den avgörande faktorn för avskogningen. Utöver eldningen har en viss mängd fjällbjörk gått åt till att bygga och underhålla kåtorna (Östlund et al. 2015).

När stalotomtsbosättningarna i björkskogen i Adámvallda, Jurunvágge och norr om Mávasjávrrre anlades måste lokalmiljön här ha framstått som attraktiv. Här rådde då optimala förutsättningar för fjällrenen, med rika betesmarker täckta av örter, gräs och starr om sommaren samt med tillgång till lavrika ytor på fjället ovanför trädgränsen vintertid (Bergman et al. 2013, s. 33). Och för människorna fanns tillgång till björkved som med fördel eldades färsk (Liedgren & Östlund 2011). Ekologiskt var dock som sagt denna bosättningsform inte uthållig på sikt. Lämnningar efter yngre, medeltida bosättningar i dessa områden ligger därför spridda på ett annat sätt, fördelade på olika miljöer, ej grupperade ihop såsom stalotomterna oftast ligger. Dessa medeltida bebyggelselämnningar utgörs av enbart härdar, utan den för stalotomten utmärkande vallen och det nedsänkta golvet, något som vittnar om lättare och mer mobila kåtakonstruktioner, möjligen tältkåtor (Bergman et al. 2013, s. 34). Detta mera mobila bosättningsmönster har tolkats som en anpassning som innebar mera uthålliga former av markanvändning (a.a.).

De fasta stalotomtskåtorna tillhör således, enligt denna tolkning, de tidigaste faserna av fjällrenskötsel i dessa trakter, representerande »intense systematic use of a previously unexploited ecological niche close to the tree limit» (Bergman et al. 2007, s. 398). Under senare fasen, då mera mobila bosättningsmönster har tillämpats i samma områden, har detta byggnadsskick övergivits.

Vilka var det då som utnyttjade denna ekologiska nisch intill trädgränsen och bodde här? I

den fornengelska Orosiusöversättningen från 890-talet återges i ett välkänt tillägg vad den nordnorske stormannen och sjöfararen Ottar berättade för kung Alfred av Wessex om sina resor och om sin hemprovins Hålogaland, där han bodde längst i norr vid kusten (Ottar, utg. Bately 2007, s. 44–47). Ottar berättade bland annat att de höglänta hedlanden (*moras*), det vill säga fjällerna, som bredde ut sig öster om de uppodlade bygderna vid kusten, beboddes av samer (*finnas*). Han nämnde i ett annat sammanhang också att bland samerna var så kallade *stælhranas* extra högt värderade, för med hjälp av dem fångar samerna vildren (*wildan hranas*). Källan, som är samtida med stalotomterna, ger således belegg för att det då bodde samer i fjällerna och att det fanns samer som både bedrev renskötsel i en eller annan form (åtminstone innefattande övervakning och vallning av lockrenar) och fångst av vildren (som kan ha slaktats eller avyttrats eller också införlivats med den egna renhorden). Slutligen kan anföras att det i Nordnorge finns en del samiska ortnamn som tydligt återgår på urnordiska former (för exempel se Aikio 2012, s. 77–79). Samisktalande människor i dessa trakter har alltså övertagit dessa ortnamn från sina nordiska grannar som de stod i kontakt med, varefter namnen konserverats i samiskt språk. Detta implicerar att det har levt samisktalande människor här kontinuerligt sedan åtminstone sen urnordisk tid, omkring 500–700 e.Kr. (Aikio a.a., s. 79 m. ref.), således även under stalotomternas tid.

Utifrån dessa källor förefaller den rimliga slutsatsen vara att de som bodde i stalotomtskåtorerna i de renrika fjällerna öster om dåtidens Hålogaland var samer (fno. finnar). Denna slutsats stöds också av den kontinuitet som har kunnat iaktas mellan stalotomtsbosättningarna och de yngre samiska härdarna i ovannämnda fjällområden.

Ottar berättade för övrigt för kung Alfred att han tillhörde de främsta männen (*þæm fyrstum mannum*) i Hålogaland, och att dessa mäns intäkter framför allt bestod av en skatt (*gafol*) som samerna betalade dem i form av pälsverk med mera. Med dessa varor bedrev Ottar och andra sjöfarande stormän fjärrhandel (jfr Holmsen 1977, s. 62 f). Ottar och hans gelikar förfogade å sin sida uppenbarligen över militära resurser som kunde

uppbådas vid konflikter. Det hände nämligen ibland, berättade Ottar, att kväner (*cwenas*) gjorde räder från sitt land öster om både Hålogaland och fjällerna (vid Bottenviken) mot norrmännen (*norðmen*), vilka Ottar identifierade sig med; och ibland gjorde norrmännen räder mot kvänerna (jfr Valtonen 2007).

Ottar och andra stormän i Hålogaland har alltså helt uppenbart varit viktiga historiska aktörer i fjällerna under vikingatiden, men, enligt min mening, på ett annat sätt än vad Wepsäläinen föreställer sig.

Referenser

- Aikio, A., 2012. An Essay on Saami Ethnolinguistic Prehistory. Grünthal, R. & Kallio, P. (red.). *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*. Helsingfors.
- Aronsson, K.-Å., 1993. Comments on Sami Viking Age Pastoralism—or ‘The Fur Trade Paradigm’ Reconsidered. *Norwegian Archaeological Review* 26. Oslo.
- Baudou, E., 1995. Politik, vetenskap och folkliga föreställningar. Olika syn på rannsakingarna – exemplet Norrland. Baudou, E. & Moen, J. (red.), *Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige*. Stockholm.
- Bergman, I., Liedgren, L., Östlund, L. & Zackrisson, O., 2008. Kinship and Settlements. Sami Residence Patterns in the Fennoscandian Alpine Areas around AD 1000. *Arctic Anthropology* 45:1. Madison, WI.
- Bergman, I., Zackrisson, O. & Liedgren, L., 2013. From Hunting to Herding: Land Use, Ecosystem Processes, and Social Transformation among Sami AD 800–1500. *Arctic Anthropology* 50:2. Madison, WI.
- Bergman, I., Östlund, L., Zackrisson, O. & Liedgren, L., 2007. Stones in the Snow: A Norse Fur Traders’ Road into Sami Country. *Antiquity* 81. York.
- Fjellström, P., 1985. *Samernas samhälle i tradition och nutid*. Stockholm.
- Fredén, C., 1994. Jordarterna. Fredén, C. (red.), *Sve-ri- ges nationalatlas*, Berg och jord. Stockholm.
- Holmsen, A., 1977. Finnskatt och nordmannsskatt. Bergsland, K. (red.). *Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst*. Oslo–Bergen–Tromsø.
- Karlsson, H., Hörnberg, G., Hannon, G. & Nordström, E.-M., 2007. Long-Term Vegetation Changes in the Northern Scandinavian Forest Limit: A Human Impact-Climate Synergy? *The Holocene* 17. Los Angeles etc.
- Kjellström, R., 1976. Är traditionerna om stalo historiskt grundade? *Fataburen* 1976. Stockholm.
- 1983. Staloproblemet i samisk historia. Sandnes, J. et al. (red.), *Folk og ressurser i nord*. Trondheim.
- Liedgren, L., 1994. Studier i Hälsinglands förhistoria

- förr och nu. En forskningshistorik jämte några förslag till framtida insatser. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. Stockholm.
- Liedgren, L. & Bergman, I., 2009. Aspects of the Construction of Prehistoric Ställo-Foundations and Ställo-Buildings. *Acta Borealia* 26. Tromsø/Oxford.
- Liedgren, L. & Östlund, L., 2011. Heat, Smoke and Fuel Consumption in a High Mountain Ställo-Hut, Northern Sweden. Experimental Burning of Fresh Birch Wood during Winter. *Journal of Archaeological Science* 38. London.
- Milek, K.B., 2007. *Houses and Households in Early Ice-landic Society. Geoarchaeology and the Interpretation of Social Space*. Otryckt doktorsavhandling, University of Cambridge.
- 2012. The Roles of Pit Houses and Gendered Spaces on Viking-Age Farmsteads in Iceland. *Medieval Archaeology* 56. London.
- Mulk, I-M., 1994. *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr.* Umeå.
- Ottar = Bately, J. & Englert, A. (red.) 2007. *Ohthere's Voyages. A Late 9th-Century Account of Voyages Along the Coasts of Norway and Denmark and Its Cultural Context*. Roskilde.
- Ranns. = *Rannsakingar efter antikviteter*, utg. C.I. Ståhle et al., 1:1-. Stockholm 1960-.
- Sohlberg, S., 1990. Markanvändning – ägoslag. Nilsson, N-E. (red.), *Sveriges nationalatlas*, Skogen. Stockholm.
- Sommerseth, I., 2009. *Villreinsfangst og tamreindrift i Indre Troms. Belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923*. Otryckt doktorsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Storli, I., 1993. Sami Viking Age Pastoralism—or 'The Fur Trade Paradigm' Reconsidered. *Norwegian Archaeological Review* 26. Oslo.
- 1994. »Stallo»-boplassene: Spor etter de første fjellsamer? Oslo.
- Valtonen, I., 2007. Who were the Cwenas? Bately, J. & Englert, A. (red.), *Ohthere's Voyages. A Late 9th-Century Account of Voyages Along the Coasts of Norway and Denmark and Its Cultural Context*. Roskilde.
- Östlund, L., Hörnberg, G., DeLuca, T.H. et al. 2015. Intensive land use in the Swedish mountains between AD 800 and 1200 led to deforestation and ecosystem transformation with long-lasting effects. *Ambio* 44. Stockholm.

OlofHolm

Garvargatan 2B

SE-112 21 Stockholm

olof.holm@historia.su.se